

Lukács Olga¹:

A katakombafestmények mint „vizuális prédikációk” értelmezése

The Interpretation of Catacomb Paintings as „Visual Sermons”².

Several viewpoints took shape about the pictures and icons during the history of Christianity. The image representations have been subject to debate not only among religions but among the various Christian approaches, too. This debate flamed up quite strongly in different times in history.

The study aims to determine the extent to which the icons and representations are rooted in Christian tradition. The study points out that early Christian art did not appear and develop in a void. It was the outward manifestation of a new spirituality as well as the result of a development process that occurred when the local cultures of the ancient world got in contact with each other.

It is essential to point out that in icon painting as well as in the paintings in the catacombs the message of the icons was also perfectly grasped by those who did not study painting or were not very skillful painters, but still observed the iconographic traditions while those who the painting were addressed to accepted them. One can assess Early Christian art by the very few frescos remaining in the catacombs in Rome.

They used pagan symbols as well as some themes of Greek and Roman mythology in order to convey the teachings of the church. They also used the ancient forms of art, loading them with a new content subsequently altering the respective forms as well. The art of the catacombs was actually dogmatic art since the theme depicted on the frescos mostly followed the texts of the scripture. Furthermore, the symbolic language had a paramount importance. The works of art created in the first centuries can also be considered as “visual sermons” that helped them explain God verbally and drive them to God.

Keywords: Catacomb Paintings, visual sermons, frescos, iconography, Christian symbol

---

¹ Egyetemi docens, Kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Református Tanárképző Kar, email: lukacso@yahoo.de

² „This work was supported by a grant of the Romanian Ministry of Research and Innovation, CCCDI - UEFISCDI, project number PN-III-P1-1.2-PCCDI-2017-0326 /49 PCCDI, within PNCDI III”.

A keresztyén ábrázolások eredete³

A keresztyénség történelme során különböző nézetek alakultak ki a képpel, ikonnal kapcsolatban, nem csupán az egyes vallások, hanem a különféle keresztyén felfogások között is.⁴

Az ortodox egyház tanításában a szentkép Isten megtestesülésének a következménye. Ebből a tanításból kiindulva vonja le a következtetést, hogy a képi ábrázolás a keresztyénség lényegéből fakad, ezért a kép elválaszthatatlan része a spirituális gyakorlatnak, hittapasztatatlaknak.⁵

Ezzel szemben a reformáció megjelenése és elterjedése olyan világnézeti irányváltást jelentett, amely nemcsak az „világhoz” való viszony újrafogalmazásához vezetett, hanem a művészet körébe tartozó kérdésekkel kapcsolatban is éreztette hatását. Képtilalma, puritanizmus teret enged egy olyan szakrális szimbólumrendszernek, amely archetípusokban gondolkodik, és ezek alapján úgy teremti meg saját, jellegzetes formanyelvét – ahogy a későbbiekben például a kazettás mennyezetek képvilágában is látjuk –, hogy beépíti önmagába, és szintetizálja a keresztyénség és a népi kultúra örökségét.

Az „istenélmény” keresésének egyik kézzelfogható tárgyi bizonyítéka az egyik legősibb imádkozó embert megjelenítő ábrázolás, amelyet az anatóliai Catal Hüyükben⁶ fedeztek fel. Az ábrázolások a *homo symbolicus* keze nyomát hordozzák, és bizonyosságot tesznek arról, hogy az ember a képzelet folytán képes arra, hogy a látható dolgokból kiindulva megragadja a láthatatlant. A *homo symbolicus* barlangrajzai és tárgyi kultúrájának emlékei a szimbólumrendszer meglétére utalnak, a fogalmi gondolkodásra és a transzcendens megragadásának képességére. Julien Ries a következőképpen fogalmazza meg az ember ilyen irányultságú képességét: „megállapíthatjuk, hogy mindvégig beszélhetünk *homo religiosus*ról, aki *symbolicus* voltánál fogva felfedezte a transzcendenciát, és megélte a szakrális megtapasztalást. Nem eredeti magról beszélünk, inkább egy olyan dinamizmusról, amelynek gyökerei az ember szimbolikus gondolkodásának mélyére nyúlnak.”⁷

---

³ A tanulmány megírását az általam nagyra becsült Bodó Sára *A bethlehemes pasztorációja* című előadása inspirálta, amelynek során a szimbólumok világát megkedveltette velem. Utólag is hálás köszönet érte.

⁴ XERAVITS Géza: *Ikonográfia, Baán István: A képtisztelet dogmatörténeti háttere*, in: Uő. (szerk.): *Ikonográfia ökumenikus megközelítésben*, PRTA–L'Harmattan, Pápa–Budapest, 2005. 17.

⁵ Leonid USZPENSZKIJ: *Az ikon teológiája az ortodox egyházban*, Kairosz–Paulus Hungarus, Budapest, 2003. 7–9.

⁶ Kr. e. 6200–5500 között lakott város.

⁷ Julien RIES: *A hívő ember a zsidó, keresztyén és az iszlám vallásban*, Typotex Kiadó, Budapest, 2006. 17.

Napjainkban is vitatott, hogy a szentképek, ábrázolások milyen mértékben gyökereznek a keresztyén hagyományban. A zsidóság nagy része, hivatkozva az ószövetségi képtilalomra,⁸ elvetette az ábrázolás lehetőségét; minden figuratív ábrázolást kizártak, kizárólag a díszítés volt használatos. Ezzel is óvni akarták a közösségüket a pogányságtól, a bálványimádástól.⁹ A diaszpórában a zsidók a képeknek kedvező kulturális környezetben éltek, ezért az új és idegen körülmények között az ő viszonyulásuk sokkal engedékenyebbé vált. Ennek a művészetnek a leghíresebb példája a mezopotámiai Dura-Európoszban levő zsinagóga (3. század¹⁰), ahol lenyűgöz a gazdagon kidolgozott témák sokasága.¹¹ Ilyen előzmények alapján vonjuk le a következőt: a „hitartalommal” kapcsolatos ábrázolásokat nem a keresztyén egyház hozta létre. Ennek tárgyi bizonyítékai az első századokból származó katakombákban lévő festmények. Ezek a festmények pedig éppen azokon a helyeken találhatóak, ahol időnként a mártírok tiszteletére istentiszteletek, megemlékezések folytak. Ennek függvényében ezeket a festményeket a korabeli klérus is ismerte, nem csupán az egyszerű hívők. Ezért nehéz elképzelni, hogy például a papság nem vette észre őket, vagy hogy a keresztyénség, mely a korabeli pogány művészetekhez ellenségesen viszonyult, ne tett volna ellene intézkedéseket.¹²

A korai őskeresztyén művészet tehát nem légtüres térben született és fejlődött. Egy új lelkiség külső megnyilatkozása és egy fejlődés eredménye, amely akkor jelentkezett, amikor az ókori világ helyi kultúrái kapcsolatba kerültek egymással. A keresztyénség találkozott ezekkel

---

⁸ PÜSÖK Sarolta: *Művészet, képrombolás, reformáció és a képi megjelenés jogosultságáról*, in: *Studia Reformata Transylvaniensis*, Kolozsvár, 2001/1. 142-143.

⁹ Többnyire az az általános vélemény, hogy a judaizmus képhez való viszonyulása mindig teljesen elutasító volt. Ez a hozzáállás a Tóra tiltásán alapszik: „Ne csinálj magadnak faragott képet, és semmi hasonlót azokhoz, amik a fent az égben, alant a földön vagy a föld alatt a vizekben vannak.” (Móz 20,4). A 2Móz 20,23 és az 5Móz 27,15 az istenek ábrázolására látszik korlátozni a tiltást, amelyek bálványok. Valójában nem volt minden képi ábrázolás tiltva, amint látjuk az ércbígyóról szóló részben (4Móz 21,4–9), és főleg a szövétség ládáján lévő kérubokra vonatkozó parancsokban: „Csinálj két kérubot is aranyból, vert aranyból csináld azokat a fedél két végére” (2Móz 25,18). Ezeket a parancsokat újra foganatosították, amikor Salamon megépítette a templomot (1Kir 6,23). Hasonló módon Ezékiel is beszélt pálmafákról, amelyek az ember- és oroszlánarcú kérubok mellett a templomot díszítették (Ez 40,16.31; 41,18). Victor SCHULTZE: *Die Katakomben: Die Altchristlichen Grabstätten – Ihre Geschichte und Ihre Monumente*, Severus Verlag, Hamburg, 2013. 18; BUGÁR M. István: *Szakrales Képzőművészet a keresztyén ókorban. I. kötet*, Paulus Hungarus–Kairosz Kiadó, Budapest, 2004. 97–109.

¹⁰ Arne EFFENBERGER: *Frühchristliche Kunst und Kultur. Von den Anfängen bis zum 7. Jahrhundert*, Verlag C. H. Beck, München, 1986. 87–92.

¹¹ Teljes ciklusokat mutat be Mózes, Illés, Dániel és más bibliai személyek története. Arne EFFENBERGER: *Frühchristliche Kunst und Kultur*, 18.

¹² USZPENSZKIJ: *Az ikon teológiája*, 7–9.

a kultúrákkal a történelmi útja során, és néhány alkotóelemüket magába olvasztva, önmagát meghatározva kialakította saját irányvonalát: Palesztinában felülmúlta a judaizmust, Görögországban és a Közel-Kelet országaiban a hellenizmust,¹³ annak keleti változataival, és Itáliában a római szellemiséget, annak önálló képfelfogásával.¹⁴

Az ókori művészet elméleti vizsgálata következtében valószínűtlennek tűnik, hogy a sokfajta pogány képek ne lett volna valamilyen hatása – tudatosan vagy tudat alatt – a keresztyén művészetre és az ikonográfiára.¹⁵ Következésképpen, a görög és a latin ábrázolóművészet keresztyéni lényegű, s közvetlenül tovább él az őskeresztyén időkben a katakombák művészetében. Azzal a különbséggel, hogy ez a „föld alatti” festészet vallásos témájú ugyan, de művészi kivitelezésében meg sem közelíti a föld feletti pogány művészetet. Az ábrázolás igényét főntről, a görög-latin kultúrából hozták magukkal a föld alá, annak tehetsége és iskolázottsága nélkül. Körülményeik nem voltak kedvezőbbek a korábbi tizenöt-húszezer éves őskori barlangi festők mostoha adottságainál.

A kezdődő keresztyén művészet „keresztyén antik művészet”-ként is ismeretes, amely a római császárság nagyszerű művészetének árnyékában kezdte bontogatni a szárnyait. Ahogy erre a fentiekben már utalás történt, ez a művészet nem a letűnt római művészet egyenes folytatása, hanem csak néhány művészi forma átvétele új tartalommal megöltve. Éber László ezzel kapcsolatosan így fogalmaz:

„A katakombák festményei kezdetlegeseznek tűnnek fel, gyerekes dadogásnak. Rendeltetésüknél, jellegükénél fogva nem nagy művészek alkotásai, és így nem fejezik ki a bennük rejlő művészi gondolatot minden időn tülelmedő módon. Mégis kivételes jelentőségűek, a

---

¹³ A pogány görögök számára a kép mitikus, sőt mágikus jelleggel bírt. Semmi kétség afelől, hogy képeik a legrégebbi keleti kultuszokból, és azok – néha kegyetlen, az emberek tudatalattijában fennmaradt – rítusaiból erednek. Minden halandó, aki az istenségekre mert nézni, megvakult vagy megbolondult, de úgy tűnik, hogy néhány istenség kiábrázolásnak is ugyanezt az erőt tulajdonították. Néhány szoborról, mint pl. az efézusi Athéné és Artemisz szoborról azt mondták, hogy „nem emberi kezek készítették”, hanem az égből hulltak alá. Az emberek ezeket a képeket mosakodási és kézmosási rítusokkal imádták, virágokkal díszítették őket, sőt ételt is szolgáltak fel nekik.

¹⁴ A görög kultúra hatására fejlődött ki a római vallásos művészet. A görög Keleten az uralkodók képeit kultuszi tárgyként imádták, és ez a hellenista hagyomány a római császárok imádatának alapja. A római világban a kép nem volt a vallási területre korlátozva, hanem jogi szerepet is betöltött. Bizonyos körülmények között az uralkodó képmása átvette az ő helyét, és legális helyettesítőjévé, másodlagosan jelenléte kinyilvánítójává vált.

¹⁵ Az ikonfestés elmélete és gyakorlata. Tanári jegyzet. Készítették: GÁBOR Bálint József O. Praem – MURAINÉ DANCS Jeanette. A jegyzet Egon SENDLER *The Icon, Image of the Invisible, Elements of Theology, Aesthetics and Technique*, transl. Steven Bigham, Oakwood Publications, 1984 c. munkája alapján készült. 4.

legmagasabb tanulságot tárják elénk: azt, miként keresi a művészet a gondolatok, érzések új körének, egy új, a külvilággal ellenséges világnézetek kifejezését.”¹⁶

Lényeges tulajdonképpen az, hogy az ikonfestészetben és a katakombák festészetében az ikonfestés lényegét azok is tökéletesen megértették, akik nem tanulták a festészetet, vagy nem voltak a legügyesebbek a festészetben, de követték legfőként az ikonográfiai hagyományokat, és akiknek készült, azok elfogadták.¹⁷ Nagymihályi Géza szerint minden hiányosságot pótol az ikonokból áradó jámborság és a mély vallásosság.¹⁸

Az első századok egyházművészeti emlékeinek többsége megsemmisült. Ennek ellenére ezt az ókeresztény művészetet a római katakombákban fennmaradt kisszámú freskóból lehet megítélni. Azt nem lehet pontosan meghatározni, hogyan néztek ki például a Megváltóról és az istenszülőről, azaz Szűz Máriáról alkotott ikonok. Ugyanakkor feltételezhetjük a ránk maradt ikonokból, falképekből, hogy nem a korra jellemző művészetet követték. Legfőként azért, mert ezeknek az alkotásoknak új tematikájuk volt, új üzenetet kellett közvetíteniük, egy új vallást, új világnézetet. Új stílusra volt szükség, mely segítségével nem csupán a testi szemmel látható dolgok ábrázolására törekedtek, hanem „az ábrázolt dolgok lelki tartalmának visszaadására is”. Az egyház tanításának kifejezésére felhasználták a pogány szimbólumokat, a görög–római mitológia néhány témáját is. Alkalmazták az antik művészeti formákat is, új tartalommal megtöltve, aminek következtében maguk a formák is megváltoztak. A mítoszok használatát azért vezették be, hogy az „újonnan” érkezett pogányok számára is jobban ki tudják fejteni tanításukat. Azonban ezeknek a mítoszoknak bizonyos fokig párhuzamosnak kellett lenniük a keresztény tanítással. Például az antik mitológiából származik egy viszonylag ritka Krisztus-ábrázolás, amelyen Krisztust mint Orpheust ábrázolják, aki lantjátékával elbűvölte a vadállatokat. Hozzá hasonló Krisztus is, aki Isten Igéje által „magához vonzza az embereket, és megfékezi a természeti erőket”.¹⁹

---

¹⁶ ÉBER László: *Európa művészete*, in: ÉBER László – FELVINCZI TAKÁCS Zoltán – BARÁT Béla: *A művészet története*, Dante Könyvkiadó, Budapest, 1939. 215–216.

¹⁷ SCHULTZE: *Die Katakomben*, 144.

¹⁸ NAGYMIHÁLYI Géza: *Az angyalok. Liturgia és ikon a keresztényen keleten*, Paulus Hungaruskai Kairosh Kiadó, 2002. 59. NAGYMIHÁLYI Géza: *Képtisztelet a bizánci kereszténységben*, in: XERAVITS Géza (szerk.): *Ikonográfia ökumenikus megközelítésben*, PRTA–L'Harmattan, Pápa–Budapest, 2005.

¹⁹ USZPENSZKIJ: *Az ikon teológiája*, 30–35; Thomas MIGGE *Frühe Christen unter der Erde. Die Marcellinus-Katakomben in Rom ist wieder zugänglich* c., 2014. május 5-i előadása: https://www.deutschlandfunkkultur.de/fruehe-christen-heiligenbilder-unter-der-erde.1278.de.html?dram:article_id=285007 (Utolsó letöltés: 2018. november 9.)

André Grabar rámutat arra, hogy a keresztyének a saját hasznukra miként asszimilálták koruk pogány ábrázolásmódját. Krisztus lett a filozófus, az apostol vagy egy próféta; az apoteózis jeleneteit a mennybemenetel ábrázolására változtatták; a Jó Pásztor képe a környék pasztorialis gondolatvilágából eredt. Kezdve az egyház békéjétől, a keresztyén művészet az udvari ceremóniák hatása alá került; a császár vagy a császárnő lett Krisztus vagy a Szűz az angyalok vagy szentek között; az ajándékok felajánlása a napkeleti bölcsek imádatává vált; az uralkodó megérkezése vagy győztes bevonulása Krisztus jeruzsálemi bevonulása lett. A portréművészet ugyancsak a pogány művészetben találta meg modelljeit: ahelyett, hogy a szenteket a saját önálló jellemvonásaikkal ábrázolták volna, a keresztyén művészettípusokat gyártott, és megmagyarázta szerepüket. Az akkori idők pogányai számára az évszakok a halál utáni életet szimbolizálták, a keresztyének számára a feltámadás szimbólumává lettek. A kert, a pálmafa, a galamb, a pávakakas a mennyei paradicsomra emlékeztetett. A hajó az egyház lett ahelyett, hogy a jólétet és az életben való szerencsés utazást szimbolizálja; a hajó megérkezése a kikötőbe nem jelentette többé a halált, hanem az örök béke jelképe lett. Még az erotikus szimbólumok is, mint Erósz és Psziché, új jelentést kaptak keresztyén körökben: a lélek éhségét és Isten Krisztusban kinyilatkoztatott szeretetét szimbolizálták.²⁰ A keresztyének tehát pogány szimbólumokat vettek át, de mélyebb értelmet tulajdonítottak nekik. Így a pogány ábrázolás mintegy mintaként szolgált a keresztyén ábrázolás számára.²¹

A katakomba, temető

A következőkben röviden bemutatjuk az őskeresztyén falfestmények helyszínét, a katakombát. A katakomba név eredetét a régi rómaiakra vezetik vissza. Ők a Via Appia melletti mély vermet nevezték *kümbainak*, mely „vermet” jelent, a vidéket pedig *kata kümbasznak*, mely annyit tesz: „verem mellett” vagy „a szakadék mellett”. A 8. századig csak a Szent Sebestyén sírjával kapcsolatosan használják ezt a szót. Az ásatások feltárták a Sebestyén-katakomba mellett egy néhány sírkamrából álló, pogány eredetű temetőt.²² A temetőt görög szóval *koiméterionnak*, magyarul „alvóhelynek” nevezték, amiben a feltámadás hite fejeződött ki.²³ Innen honosodott meg a magyar nyelvben is a *cinterem*²⁴ szavunk. Szántó Konrád véleménye szerint a Sebestyén-

---

²⁰ Andre GRABAR: *The Beginnings of Christian Art, 200–395* (Arts of Mankind 9.), Thames&Hudson, London, 1967. 216–217.

²¹ EFFENBERGER: *Frühchristliche Kunst und Kultur*, 63.

²² KÁDÁR Zoltán: *Katakomba (szócikk)* in: DIÓS István – VICZIÁN János (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon*, VI. kötet, Szent István Társulat, Budapest, 2007. 291.

²³ SZÁNTÓ Konrád: *A katolikus egyház története, I. kötet*, Ecclesia Kiadó, Budapest, 1987. 82.

²⁴ VANYÓ László: *Az őskeresztyén művészet szimbólumai*, Jel Kiadó, Budapest, 2010. 59.

temető bejárata közelében egy vendéglő volt *A bárkákhoz* (*Kata kümbász*) névvel. A karakomba elnevezést a római temetők 16. századi felfedezése után kiterjesztették a többi hasonló temetőre.²⁵

A közfelfogással ellentétben a katakombákban nem tartottak titkos istentiszteleteket. Ezek földalatti temetkezési helyek voltak, olyan termekkel, amelyekben a temetési rítusokat végezték. A keresztyének elutasították a hamvasztást,²⁶ amely a testi feltámadás tanával hozható szoros összefüggésbe, viszont szegények voltak ahhoz, hogy sírjaikhoz egy darab földet vásároljanak, miként ezt a gazdag rómaiak tették. Ez volt az oka annak, hogy földalatti közös sírokba temetkeztek.²⁷ Az antik ember felfogásában a szegénység egyik legsúlyosabb következménye a méltó temetés hiánya, amely megakadályozza az elhunytat az örök nyugalom elérésében.²⁸ Itt érdemes megemlítenünk, hogy a római zsidóság is irtózott a hamvasztás római gyakorlatától.²⁹

A korábban javarészt magánkézben lévő temetőket és katakombákat a 3. század elejétől a római keresztyének közös, egyházközségi (*tituli*) kezelésbe vették, azzal a céllal, hogy kialakítsák és megőrizték az egységet a római eretnekmozgalmakkal szemben. Amennyiben egy temető eretnek magánszemélyek felügyelete alá került volna, az komolyan fenyegette volna a közösség hitének tisztán tartását.³⁰ Pecsuk Ottó szerint valószínűleg termőföldnövelés céljából temetkeztek a föld alá,³¹ mivel a város belsejében tilos volt temetkezni a rómaiaknak, a nemesi családok síremlékeiket a falakon kívül, az országutak mentén állították föl. A rabszolgák és plebejusok temetkezésére nem fordítottak gondot. A keresztyén rómaiak a rabszolgáikat is családtagnak tekintették, és a Rómán kívül fekvő birtokaikon temették el. A legtöbb

---

²⁵ SZÁNTÓ: *A katolikus egyház*, 82.

²⁶ A római katakombák fejlődése szorosan összefügg a temetkezési szokásokban végbement változásokkal. Rómában a 2. századig általános volt a hamvasztásos temetkezés. Ezt követően mind a pogány, mind a keresztyén temetkezési szokások megváltoztak, amelynek alapját a Jézus eltemetésének módja adta meg mintaként, s ettől kezdve az elhantolás vált elfogadottá. Az új temetkezési módnak elsősorban vallásos jelentősége volt, mégpedig a testi feltámadásba vetett hit. *Glauben im Untergrund. Die Katakomben Roms. Vor den Toren Roms erstreckt sich eine unterirdische Stadt der Toten. Die gewaltigen Grabanlagen der Katakomben bewahren die wichtigsten Zeugnisse der frühen Christen*, <https://www.g-geschichte.de/plus/die-katakomben-roms>; Effenberger: *Frühchristliche Kunst und Kultur*, 24.

²⁷ Mary HOLLINGSWORTH: *Művészetek világtörténete*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995. 95.

²⁸ Ez a magyarázata annak, hogy gyakran égették el, becstelenítették meg a keresztyén vértanúk holttestét.

²⁹ Felfogásukban egyetlen pogány rituálisan tisztátalanná tehetné volna az egész zsidó közösséget, ezért vették közösségi tulajdonba a temetőket, ahova csak a közösség tagjai temetkezhettek.

³⁰ Vö. George LA PIANA: *The Roman Church at the End of the Second Century*, in: HTR 18:3, 1925. 270. PECSUK Otto: *Pál és a rómaiak. A Római levél kortörténeti olvasata* (Doktori disszertáció). Kálvin Kiadó, Budapest, 2009. 59, 270. lábjegyzet.

³¹ PECSUK Ottó: *A katakombák rejtélye*, in: Harangszó, 2014. január, 2. szám. 4.

római katakomba eredete ide vezethető vissza, mert a hívek számának gyarapodásával a családi sírboltokba már helyszűke miatt nem fértek, és ekkor fordultak a hívek a zsidók által már addig is alkalmazott földalatti temetkezési módhoz.³² A birtok terjedelmének megfelelően földalatti folyosókat vájtak, ezek oldalfalába mélyedéseket vágtak. Ezt nevezzük *loculus*nak, vagyis földalatti sírhelynek a katakombában. Ide fektették halottaikat lepedőbe, koporsó nélkül. Az egyszerű sírhely fölé vájhattak nagyobb teret, melyet *cubiculum*nak neveztek. A *cubiculum*ot félköríves boltívvel, bemélyítéssel zárták le, melynek neve *arcosolium*. Ennek a mélyén állott a papi vagy püspöki szék, és tőle jobbra és balra félkörben a többi egyházi személy (presbiterek, papok) helyei. A sírhelyet lezárhatták egyszerű lappal, vagy emelhetek fölé asztalt (*mensa*) a halotti lakoma vagy az agapé megtartásához.³³ A katakombákban voltak szarkofágok is (felfelé mind a négy oldalán szélesedő, rendszerint díszes koporsó). A szarkofág, illetve a *mensa* volt az oltár, az Úr asztala, a mai oltárok szarkofág-formája ide vezethető vissza.³⁴

Róma altalaja vulkáni tufa, könnyen bányászható, mely levegővel érintkezve megszilárdul, és nem omlik be. Így egymás alatt akár 4 emeletet is meg lehetett nyitni, míg a talajvíz szintjét el nem érték. Ezért a temetőt érdemes volt dombhátra telepíteni. A kibányászott tufaport vakolat készítésére is el lehetett adni. A munkálatokat a fossorok vagy sírásók végezték. Ők egyben a temetők őrei is voltak. Idővel a fossorok nagy tekintélyre tettek szert, mert a bonyolult járatrendszerekben ők tudtak jól eligazodni.³⁵

A katakombák folyosóit két rendszer szerint vájták: rostély- vagy ágrendszerben. Ha minden hely betelt, új folyosót vágtak a meglévők alatt. A folyosóba fényaknákat, szellőzőnyílásokat is vágtak. Idővel a szomszédos katakombákat összekapcsolták.³⁶

A katakombák kialakítása már 150 körül kezdődött el, és az 5. századig tartott.³⁷ A szakirodalom nem teljesen egyezik ezzel a datálással. Pl. Segesváry az 1. sz. végére teszi a katakombák építésének kezdeteit.³⁸ A földalatti temetkezési helyek általánosak voltak a pogányoknál és a zsidóknál is. „*Lehet, hogy Krisztus sziklába vájt sírja lebegett a szemük előtt?*” – teszi fel a kérdést Vanyó László.³⁹ Részünkről is felvetődik a kérdés, hogy miért temetkeztek a keresztyének katakombákba a pogány környezetben, amikor ők tudatosan törekedtek mindig is

³² KÁDÁR: *Katakomba*, 291–293.

³³ VANYÓ: *Az ókeresztény művészet*, 61.

³⁴ EFFENBERGER: *Frühchristliche Kunst und Kultur*, 62-64.

³⁵ KÁDÁR: *Katakomba*, 293.

³⁶ *Uo.*

³⁷ Pál idejében feltehetően a zsidók és a keresztyének a föld felett temetkeztek, az ún. „*columbarium*okban” – ami galambdúcot jelent –, ahogy a pogány kultuszok tagjai és a rómaiak is. A keresztyének katakombáihoz hasonló hét zsidó katakombát is találtak a Monte Verde, a Via Nomentana és a Via Appia környékén, amelyek azonos időből származnak.

³⁸ RÉVÉSZ Imre-SEGESVÁRY Lajos: *Az Egyháztörténelem alapvonalai*, Városi Nyomda, Debrecen, 1936. 51.

³⁹ VANYÓ: *Az ókeresztény művészet*, 61.

a pogány világtól való elhatárolódásra.⁴⁰

A választ abban az ismert tényben kell keresnünk, hogy a katakombák keresztyénül-dözések alatt menedékhelyek is voltak.⁴¹ Ahogy a fentiekben erről említést tettünk, a szakirodalom nem egyezik ezen a téren. Vanyó szerint a pogányok a vértanúk emléknapján, a megemlékező istentiszteleten is rajtuk ütöttek üldözések idején, ha éppen a temetők látogatása volt megtiltva, tehát a katakomba sem jelenthetett védettséget számukra.⁴² Ezzel ellentétben Ladányi Sándor *A keresztyénység krónikájában* úgy vélekedik a katakombákról, mint menedékhelyekről.⁴³ Pecsuk szerint azért sem élhettek a katakombákban, mert bejárataik általában forgalmas utakra nyíltak, mint a Via Appia Antica vagy a Via Salaria.⁴⁴ A rendes istentiszteletek helye a városban volt, a pápák, papok házaiban, de a vértanúk ünnepein a gyászistentiszteleteket a halottak sírjainál tartották. A katakombákban nemcsak a vértanúkat temették, hanem általában a keresztyéneket.⁴⁵

Annak ellenére, hogy a katakombák olyan időkben készültek, amikor a keresztyének sorsa bizonytalan volt, mégis a béke és a remény légkörét lehelik. A halottak kőbe vésett vagy a folyosók falára írt neveit refréknként kíséri a reménység két szava: „*in pace*”, békében vannak.⁴⁶

A római jog lehetővé tette temetkezési egyesületek, társaságok alapítását, és amennyiben az egyház jogi személy lett, úgy tulajdona is lehetett. Az egyház meglehetősen tevékeny volt az első századokban a temetők területén, a temetkezési szokások gondos ápolásában. „*Feltehetően éppen azért, mert itt sejtett valami lehetőséget, amit a római jog neki is biztosított*” – vonja le a következtetést Vanyó.⁴⁷ Tertullianus úgy írja le a keresztyének gyülekezeteit, hogy rá lehet ismerni bennük a temetkezési társaságokra.⁴⁸ Kr. u. 300 körül a római egyház tulajdonában már 11 katakomba volt, ami azt mutatja, hogy a keresztyén temetkezési helyek közösségi tulajdonban voltak (ellentétben a pogányokkal), és ezekbe csak keresztyéneket temethettek.⁴⁹ A keresztyénül-dözések alatt (Valerianus és Diocletianus) a pogányok elkobozták a temetőket,

---

⁴⁰ Uo., 59.

⁴¹ KÁDÁR: *Katakomba*, 293.

⁴² VANYÓ: *Az ókeresztény művészet*, 59.

⁴³ LADÁNYI Sándor: *A keresztyének hitének próbája*, in: *A keresztyénység krónikája*, Officina Nova, Budapest, 1998. 46.

⁴⁴ PECSUK: *Pál és a rómaiak*, 61.

⁴⁵ KÁDÁR: *Katakomba*, 293.

⁴⁶ SZÁNTÓ: *A katolikus egyház*, 82.

⁴⁷ VANYÓ: *Az ókeresztény művészet*, 59.

⁴⁸ EFFENBERGER: *Frühchristliche Kunst und Kultur*, 20.; Everett FERGUSON: *A keresztyénység bölcsője*, Osiris, Budapest, 1999. 131.

⁴⁹ KÁDÁR: *Katakomba*, 293.

de az üldözések megszűnte után azok visszakerültek az egyház birtokába (Kr. u. 313).⁵⁰

A katakombák a nevüket a bennük eltemetett legnagyobb vértanúról vagy az alapítójáról kapták (pl. Domitilla-katakomba),⁵¹ de a nevek tükrözhetnek helyrajzi adottságokat is (pl. „a két babérfához”).⁵² A Domitilla- és Callixtus-katakombák egy-egy felirata tanúskodik arról, hogy a klérusnak is mind nagyobb befolyása volt a temetők fölött.⁵³ A sírokat főként Damasus pápa (Kr.u. 366–84) kutatta, és díszítette verses feliratokkal.⁵⁴

A legtöbb földalatti temető Róma mellett és környékén keresendő (60-nál is több), de Nápolyban, Szicíliában és Észak-Afrikában is található katakombákat. Közép-Európában a pécsi sírkamra az, amelyet nem lehet figyelmen kívül hagyni.⁵⁵

Az utolsó járatokat az 5. század elején nyitották meg. Kr. u. 410-ben Alarik pusztításai gyakorlatilag leállították a katakombákba való további temetkezést, és csak kivételes esetekről olvashatunk a feljegyzésekben. Továbbá, a gótok és longobárdok dúlásai sok katakombát tettek tönkre, emiatt I. Honorius pápa (625–38) a vértanúk ereklyéit kiemeltette földalatti sírhelyeikről, és a temetői bazilikába vitette. Az ereklyerablások miatt a pápák sorra kiürítették a katakombákat.⁵⁶

A 8-9. századig léteznek adatok, melyek szerint a pápák kijavíttatták volna a katakombákat.⁵⁷ A hívők lassanként elszoktak a sírhelyek látogatásától, ami veszélyes is volt számukra. A 10. század folyamán a legtöbb katakombáról elfeledkeztek, a 14. századra már csak négyet ismertek. Újrafelfedezésük a 17. és 19. századra nyúlik vissza, és Antonio Bosio,⁵⁸ valamint Giovanni Battista de Rossi⁵⁹ nevéhez fűződik.⁶⁰

---

⁵⁰ Uo., 295.

⁵¹ Uo., 293.

⁵² PECSUK: *Pál és a rómaiak*, 62.

⁵³ VANYÓ: *Az ókeresztény művészet*, 63.

⁵⁴ KÁDÁR: *Katakomba*, 295.

⁵⁵ ÉBER: *Európa művészete*, 217.

⁵⁶ KÁDÁR: *Katakomba*, 295.

⁵⁷ WISEMAN Miklós: *Fabiola, vagy a katakombák egyháza*, (ford. Holló Miklós) Szent István Társulat, Pest, 1856. 155.

⁵⁸ A vértanúk sírját ugyanis csak azután kezdték el kutatni, hogy 1587-ben homokot bányászó munkások zuhantak a Szent Priscilla-katakomba járatába. Az első feltárásokat Antonio Bosio (1575–1629) régész végezte, aki egyébként Néri Szent Fülöp tanítványa volt. Első kutatási eredményeiről éppen a szent által létrehozott oratóriumban számolt be.

⁵⁹ Giovanni-Battista de Rossi (1822–1894) olasz régész, aki lajstromba szedte a katakombákat, hatalmas kötetekben publikálta a megtalált feliratokat, emlékeket. Részben ennek a munkának a következménye volt, hogy 1851-ben IX. Piusz pápa megalapította a Pontificia Commissione di Archeologia Sacrat, amely ma is működik.

⁶⁰ KÁDÁR: *Katakomba*, 295.

Napjainkban Fabrizio Bisconti, a római Pápasághoz tartozó Pontificia Commissione di Archeologia Sacra Óorkutató Intézet archeológusának véleménye szerint a katakomba járatok összesen 18000 négyzetkilométert jelentenek Róma körül, s ezeknek még csak 60%-a van feltárva.⁶¹

A katakombaábrázolások, a nonverbális prédikáció eszköztára

Az első keresztyénekre az volt a jellemző, hogy igyekeztek elhatárolódni a pogány kultikus épületektől, az oltároktól és a képektől. Ma már általánosan elfogadott az a nézet, miszerint a Kr. u. 200 előtti időből nincsenek biztosan datálható keresztyén régészeti leletek. Ez a katakombafestményekre is érvényes.⁶² Az első képes ábrázolások a katakombákban a 2. század végéről származnak.⁶³

A katakombák művészete tulajdonképpen dogmatikai művészet volt, hiszen a falfestmények tárgyai többségében megfeleltek a szentírási szövegeknek. Ugyanakkor kiemelkedő szerepe volt a szimbolikus nyelvnek. Erre leginkább azért volt szükség, hogy „*a közvetlenül nem ábrázolható igazságok is kifejezhetők legyenek a művészet eszközeivel*”.⁶⁴ Egy másik oka a szimbolikus nyelvnek az volt, hogy a katekumenek elől meghatározott ideig el kellett rejteni az alapvető keresztyén szentségeket, mert a szimbólumok értelme fokozatosan tárult fel előttük, annak függvényében, hogy mennyire voltak a keresztségre felkészülve.

A katakombarajzok stílusukat és tematikájukat tekintve meglepően egységesek. Ugyanazokat a szimbólumokat találjuk mindenhol: Kis-Ázsiától Spanyolországig, Észak-Afrikától Itáliáig, annak ellenére, hogy nincs arra utalás, hogy az egyház megállapított volna valamilyen hivatalos művészeti irányvonalat.⁶⁵ Az egység benyomása ellenére „*[a] képek rendszertelenül, egymásra való tekintet nélkül vannak a falakra vetve*”⁶⁶ – állítja Éber László.

Az első századokból származó alkotásokat akár „vizuális prédikáció”-ként is értelmezhetjük, amelyek segítettek Isten verbális, szóbeli útmutatásában, magyarázatában.⁶⁷

---

⁶¹ MIGGE: *Frühe Christen*.

⁶² FERGUSON: *A kereszténység bölcsője*, 495.

⁶³ Wilfried KOCH: *Építészeti stílusok*, Officina Nova, Magyar Könyvklub, Budapest, 1997. 42.

⁶⁴ *Az ikonfestés elmélete és gyakorlata*, 31.

⁶⁵ Uo., 6.

⁶⁶ ÉBER: *Európa művészete*, 217.

⁶⁷ Dr. FOLTIN Brúnó: *Jézus feltámadása. Húsvéti meditáció az énekeskönyvünk 219. sz. éneke alapján*, in *Evangélikus Élet*, 1998. április 12. 3.

https://library.hungaricana.hu/hu/view/EvangélikusElet_1998/?pg=86&layout=s (Utolsó leoltás: 2018. december 8.)

A korai keresztyénség legfőbb vágyait jelenítik meg szimbólumokon keresztül: a megváltást és a túlvilági életet (jó pásztor, adoránsok, hal, kenyér stb.). Az újszövetségi ábrázolások (pl. Mária gyermekével) csak a III. században válnak kedvelté.⁶⁸ Sok kép, jelenet, szimbólum vallási és morális szempontból semleges, így pogányok és keresztyének egyaránt nyugodtan használhatták.

A szimbólumok közül csak néhányat említenék meg. Például a juhát vivő jó pásztor az emberség, a *philantropia* hagyományos pogány szimbóluma volt. A keresztyének a megszkott képnek új jelentést adtak, mely Jézusra, juhainak jó pásztorára utalt.⁶⁹

Más példa a szőlőtő. A szőlőtő ábrázolása egyrészt Krisztusra és az ő egyházára utal: „Én vagyok a szőlőtő, ti a szőlővesszők: aki énbennem marad, és én őbenne, az terem sok gyümölcsöt, mert nélkülem semmit sem tudtok cselekedni” (Jn 15,4–5). Az Ószövetségben pedig a szőlőtő az Ígéret földjének volt a szimbóluma. A hal mellett megjelenik a bárány szimbóluma is, melyek Krisztus fő szimbólumai.⁷⁰

A hal egyike az első keresztyén jelképeknek, mivel a keresztyén vallás keletkezése csillagászati korszakváltáshoz kapcsolódott, a tavaszpont időszámításunk kezdete táján tolódott a Halak csillagképbe, ez azt jelenti, hogy a Halak csillagkép eltűnése jelzi a tavasz közeledtét, Jézus kereszthalálának idejét is.⁷¹ A hal ilyenmódon az őskeresztyén művészet szinte minden tárgyi emlékéen megjelenik – magát Krisztust is jelképezi, valamint a megkeresztelt⁷² híveket.⁷³ Az őskeresztyén hívek titkos jelként használták, erről ismerték fel egymást az üldözések idején. A hal görög nevéből (*ikthusz*) a Jézus Krisztus, Isten Fia, Megváltó értelmet olvasták ki, mint a *Ieszousz Khrisztosz Theou Üiosz, Szótér* rövidítését.⁷⁴ A halászati és tengerészeti jelképek közé tartozott a keresztyén festményeken és szarkofágokon ábrázolt horgony. A Zsidókhoz írt levélben a reményről, mint lelki horgonyról olvashatunk. Életutunkat egy viharos tengeri utazáshoz lehet hasonlítani, mely a mennyei kikötőben végződik.⁷⁵

Az Ószövetségből a keresztyének olyan jeleneteket választottak ki, melyek mindennapi életükben is realizálódtak, mint pl. a veszedelemből való megmenekülés. A katakombák képein az ószövetségi jelenetek mindig előképei valamilyen újszövetségi eseménynek. Ádám

---

⁶⁸ KOCH: *Építészeti stílusok*, 42.

⁶⁹ Henry CHADWICK: *A korai egyház*, Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 259.

⁷⁰ USZPENSZKIJ: *Az ikon teológiája*, 30–35.

⁷¹ JANKOVICS Marcell: *Jelkép-kalendárium*, Csokonai Kiadó, [Debrecen], 1997. 71.

⁷² Tertullianus a keresztesítés szimbólumként használta: az alámerítkezőket halacsának (*pisciculi*), a kereszteselömedencét halastónak (*piscina*) nevezte.

⁷³ Jutta SEIBERT (szerk.): *A keresztyén művészet lexikona*, Corvina Kiadó, Budapest, 1986. 114.

⁷⁴ HOPPÁL Mihály – JANKOVICS Marcell – NAGY András – SZEMADÁM György: *Jelképtár*, Helikon Kiadó, Budapest, 2010. 84–85.

⁷⁵ CHADWICK: *A korai egyház*, 260.

névadása, a bűnbeesés, Ádám és Éva bőrruhában megjelennek a képeken. A Via Latina katakombájának freskóján a paradicsomból való kiűzetés jelenete is látható, de a *targumok* befo-lyását is tükrözik, ugyanis Isten jelen van két kérub között a paradicsom kapujában.⁷⁶

Noé és a bárka képeit a keresztyének a saját helyzetükre vonatkoztatták: a pusztító víz hullámai az üldözéseket jelentették, a bárka az egyházat. A bárka helyett dobozt rajzoltak. A kora keresztyén ószövetségi jelenetek kapcsolata a zsidó mintákkal tagadhatatlan. Erre az egyik bizonyíték pontosan a katakombabeli Noé ábrázolása, mely nagyon hasonlít a 2. sz. végén és a 3. sz. elején kibocsátott apameiai pénzérmékhez, melyek Noét és a bárkát ábrázolják. E pénzérmék előtörténete az, hogy a frigiai Apameia városának zsidó lakosai azt állították, hogy a városukhoz közeli dombon találhatóak a Noé bárkájának maradványai.⁷⁷

Izsák feláldozásának jelenetében burkoltan adva van a megmenekülés, megváltás gondolata is: az egyik festményen látható a galamb is, a megszabadulás és a béke jelképe.⁷⁸

A képek Mózes gyermekségének kevés figyelmet szenteltek, annál többet láthatjuk a Hóreb hegyi megbízatást, a zsidók egyiptomi szenvedéseit, a kivonulást, a honfoglalást, a lázadást Mózes és Áron ellen. Mózeset hol szakállal, hol anélkül ábrázolták, ez talán a Krisztus-ábrázolások függvénye lehetett. Mózes vízfakasztása a sziklából Krisztusra utal. Krisztusból élő víz folyik, Krisztus a szikla. A vizet felfogó személyek a festményen római katonai fővegben vannak. A legenda szerint Péter római börtönében is vízforrás fakadt, talán ezt is összekapcsolták az ószövetségi eseménnyel. Ez a jelenet 69 freskón látható.⁷⁹

A Bálám csillagjövendölése is Krisztusra utal.

A Bírák és Királyok könyvét viszonylag ritkán használták. A Domitilla-katakombában egy képen látható Dávid a parittyával, a Via Latinán az oroszlánal küzdő Sámson.

Jónás történeteit rendszerint Noé és Dániel történeteivel együtt festették meg. Jónás a feltámadás jelképe lett a keresztyéneknél.⁸⁰ Jóbot nagyon gyakran ábrázolták a római katakombákban, vagy egyedül, vagy feleségével, aki ételt hoz neki. Jób a feltámadás jelképe.⁸¹ Vanyó egy beszédes mozzanatról számol be Jób szitkozódó feleségével kapcsolatban: ő a férje büzlő fekélyei miatt az orra elé tartja a kezét, és úgy beszél vele.⁸²

A fogság Dániel próféta alakjában vált megfoghatóvá a katakombák képein a római keresztyének előtt. Dániel feltűnően gyakran fordul elő a freskókon.⁸³ A kemencében a három

---

⁷⁶ VANYÓ: *Az ókeresztény művészet*, 73–74.

⁷⁷ CHADWICK: *A korai egyház*, 261.

⁷⁸ VANYÓ: *Az ókeresztény művészet*, 74–75.

⁷⁹ Uo., 76–77.

⁸⁰ Uo., 77–78.

⁸¹ Jób 19,26

⁸² VANYÓ: *Az ókeresztény művészet*, 78.

⁸³ ÉBER: *Európa művészete*, 218.

ifjút *orante*, azaz imádkozó mozdulattal ábrázolták.⁸⁴

Végezetül megállapíthatjuk, hogy a katakombaművészet abban az időszakban jelent meg, amikor a művészetek általában mélyreható változáson mentek keresztül. Feltehetően ez volt az a stílus, amely a legjobban megfelelt a kor különböző keresztyén liturgiai központjainak, a „templomoknak”, amelyek kis szobák voltak magánlakásokban és a katakombákban. Az új stílus azt is lehetővé tette, hogy az ősi szimbólumokat átalakítsák, és egy speciálisan keresztyén mondanivalóval lássák el.

Felhasznált irodalom

- Az ikonfestés elmélete és gyakorlata*. Tanári jegyzet. Készítették: GÁBOR Bálint József O. Praem – MURAINÉ DANCS Jeanette. A jegyzet Egon SENDLER *The Icon, Image of the Invisible, Elements of Theology, Aesthetics and Technique*, transl. Steven Bigham, Oakwood Publications, 1984 c. munkája alapján készült.
- BUGÁR M. István: *Szakrales Képzőművészet a keresztyén ókorban*. I. kötet, Paulus Hungarus–Kairosz Kiadó, Budapest, 2004.
- CHADWICK, Henry: *A korai egyház*, Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- ÉBER László: *Európa művészete*, in: ÉBER László – FELVINCZI TAKÁCS Zoltán – BARÁT Béla: *A művészet története*, Dante Könyvkiadó, Budapest, 1939.
- EFFENBERGER, Arne: *Frühchristliche Kunst und Kultur. Von den Anfängen bis zum 7. Jahrhundert*, Verlag C. H. Beck, München, 1986.
- FERGUSON, Everett: *A keresztyénység bölcsője*, Osiris, Budapest, 1999.
- Dr. FOLTIN Brúnó: *Jézus feltámadása. Húsvéti meditáció az énekeskönyvünk 219. sz. éneke alapján*, in *Evangélikus Élet*, 1998. április 12. 3.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/EvangélikusElet_1998/?pg=86&layout=s (Utolsó letöltés: 2018. december 8.)
- Glauben im Untergrund. Die Katakomben Roms. Vor den Toren Roms erstreckt sich eine unterirdische Stadt der Toten. Die gewaltigen Grabanlagen der Katakomben bewahren die wichtigsten Zeugnisse der frühen Christen*, <https://www.g-geschichte.de/plus/die-katakomben-roms>
- GRABAR, Andre: *The Beginnings of Christian Art, 200–395* (Arts of Mankind 9.), Thames&Hudson, London, 1967.
- HOLLINGSWORTH, Mary: *Művészetek világtörténete*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995.
- HOPPÁL Mihály – JANKOVICS Marcell – NAGY András – SZEMADÁM György: *Jelképtár*, Helikon Kiadó, Budapest, 2010.

---

⁸⁴ VANYÓ: *Az ókeresztyén művészet*, 78.

- JANKOVICS Marcell: *Jelkép-kalendárium*, Csokonai Kiadó, [Debrecen], 1997.
- KÁDÁR Zoltán: *Katakomba (szócikk)* in: DIÓS István – VICZIÁN János (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon*, VI. kötet, Szent István Társulat, Budapest, 2007.
- KOCH, Wilfried: *Építészeti stílusok*, Officina Nova, Magyar Könyvklub, Budapest, 1997.
- LADÁNYI Sándor: *A keresztények hitének próbája*, in: *A kereszténység krónikája*, Officina Nova, Budapest, 1998.
- LA PIANA, George: *The Roman Church at the End of the Second Century*, in: HTR 18:3, 1925. 270.
- MIGGE, Thomas: *Frühe Christen unter der Erde. Die Marcellinus-Katakombe in Rom ist wieder zugänglich*, előadás, 2014. május 5. https://www.deutschlandfunkkultur.de/fruehe-christen-heiligenbilder-unter-der-erde.1278.de.html?dram:article_id=285007 (Utolsó letöltés: 2018. november 9.)
- NAGYMIHÁLYI Géza: *Az angyalok. Liturgia és ikon a keresztényen keleten*, Paulus Hungarus–Kairosz Kiadó, 2002.
- NAGYMIHÁLYI Géza: *Képtisztelet a bizánci kereszténységben*, in: XERAVITS Géza (szerk.): *Ikonográfia ökumenikus megközelítésben*, PRTA–L'Harmattan, Pápa–Bp., 2005.
- PECSUK Otto: *Pál és a rómaiak. A Római levél kortörténeti olvasata* (Doktori disszertáció). Kálvin Kiadó, Budapest, 2009.
- PECSUK Ottó: *A katakombák rejtélye*, in: *Harangszó*, 2014. január, 2. szám. 4.
- PŰSÖK Sarolta: *Művészet, képprombolás, reformáció és a képi megjelenés jogosultságáról*, in: *Studia Reformata Transylvaniensis*, Kolozsvár, 2001/1. 139-149.
- RÉVÉSZ Imre-SEGESVÁRY Lajos: *Az Egyháztörténelem alapvonalai*, Városi Nyomda, Debrecen, 1936.
- RIES, Julien: *A hívő ember a zsidó, keresztény és az iszlám vallásban*, Typotex Kiadó, Budapest, 2006.
- SCHULTZE, Victor: *Die Katakomben: Die Altchristlichen Grabstätten – Ihre Geschichte und Ihre Monumente*, Severus Verlag, Hamburg, 2013.
- SEIBERT, Jutta (szerk.): *A keresztény művészet lexikona*, Corvina Kiadó, Budapest, 1986.
- SZÁNTÓ Konrád: *A katolikus egyház története, I. kötet*, Ecclesia Kiadó, Budapest, 1987.
- USZPENSZKIJ, Leonid: *Az ikon teológiája az ortodox egyházban*, Kairosz–Paulus Hungarus, Budapest, 2003.
- VANYÓ László: *Az ókeresztény művészet szimbólumai*, Jel Kiadó, Budapest, 2010.
- WISEMAN Miklós: *Fabiola, vagy a katakombák egyháza*, (ford. Holló Miklós) Szent István Társulat, Pest, 1856.
- XERAVITS Géza: *Ikonográfia, Baán István: A képtisztelet dogmatörténeti háttere*, in: Uő. (szerk.): *Ikonográfia ökumenikus megközelítésben*, PRTA–L'Harmattan, Pápa–Budapest, 2005.